

УДК 343.3/7

Орест Гринишин,*аспірант кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ПРАВОМІРНІСТЬ ВИМОГИ ВИННОГО В АСПЕКТІ «ПРИМУШУВАННЯ ДО ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ» (СТ. 355 КК УКРАЇНИ)

Стаття присвячена з'ясуванню ознаки правомірності вимоги винного при вчиненні «примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань». Охарактеризовано ознаки цивільно-правового зобов'язання як підстави для пред'явлення вимоги. Зроблено висновок про можливість пред'явлення як правомірної, так і неправомірної вимоги винним під час вчинення злочину, передбаченого ст. 355 КК України.

Ключові слова: примушування, злочин, зобов'язання, правомірність, недійсність, вимога.

Постановка проблеми. У ст. 355 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачено відповідальність за «примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань». Об'єктивна сторона «примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань» сконструйована як поєднання вимоги з погрозою. Якщо оцінювати дії винного, розділивши їх на вимогу та погрозу, то не викликає сумнівів твердження, що висловлювана погроза завжди має неправомірний характер. Що ж до правомірності вимоги, то це питання досить дискусійне.

Ступінь вивчення проблеми. Означене питання не знайшло належного висвітлення у наукових публікаціях. Про характер вимоги у ст. 355 КК України побіжно згадують у науково-практичних коментарях та публікаціях, присвячених характеристиці складу злочину «Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань». Ця проблема частково аналізувалась М. Г. Армановим, М. І. Мельником, Л. А. Хруською. Проте навіть у їхніх працях бракує повного аналізу всіх можливих ситуацій, натомість беруться до уваги лише типові випадки.

Мета статті. Завданням цієї статті є з'ясування характеру вимоги винного в аспекті ст. 355 КК України «Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань» з погляду її (вимоги) правомірності/неправомірності.

Основний зміст. У науковців немає єдності щодо характеру вимоги у ст. 355 КК України: так, М.Г. Арманов вважає, що вимо-

га завжди повинна мати правомірний характер [1, с. 115], а М. І. Мельник та Л. А. Хруськова вказують на те, що інколи вимога може носити і неправомірний характер, щоправда, не зазначаючи при цьому, в яких саме випадках [2, с. 818; 3, с. 706].

Згідно з п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 06.11.2009 № 10 (далі – ППВСУ № 10) «... відповідальність за статтею 355 КК України може наставати лише тоді, коли особу примушують до виконання (невиконання) існуючого зобов'язання, що виникло на підставах, передбачених чинним законодавством. Отже, можна зробити простий висновок, що вимога виконати зобов'язання завжди має правомірний характер, оскільки ґрунтується на законному зобов'язанні. Проте це твердження не настільки безапеляційне, як може здатися на перший погляд.

У цій же Постанові Пленуму Верховного Суду вказується, які цивільно-правові зобов'язання не підпадають під дію ст. 355 КК України: «вимога виконати (не виконати) зобов'язання, що виникло на підставах, не передбачених чинним законодавством, або неіснуюче зобов'язання, або зобов'язання з невизначеним предметом, а так само використання факту існуючого зобов'язання для заволодіння майном, правом на майно або для вчинення дій майнового характеру, які ним не передбачені, належить кваліфікувати як вимагання (*а не як примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань – О.Г.*)».

Із наведеного фрагменту методом від зворотного можна виокремити такі ознаки цивільно-правового зобов'язання у контексті ст. 355 КК України:

- зобов'язання виникло на підставах, передбачених чинним законодавством;
- зобов'язання повинно бути існуючим;
- зобов'язання повинно мати визначений предмет.

Вимогу щодо передбаченості законом підстав виникнення зобов'язання варто розглядати у двох площинах – універсальній та конкретній. Ця вимога стосується виключно моменту виникнення зобов'язання.

Так, загальні підстави виникнення зобов'язань закріплені у ст. 11 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та ст. 144 Господарського кодексу України (далі – ГК України). Але треба мати на увазі, що аналіз відповідних підстав є малопродуктивним у контексті законності підстав виникнення зобов'язання. По-перше, важко знайти підставу, яка б не була вже вказана у законі. До таких підстав належать:

- договори та інші правочини;
- створення та придбання майна;
- створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх підстав;
- внаслідок порушення вимог закону під час здійснення господарської діяльності;
- рішення суду;
- акти цивільного законодавства;
- акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб;
- настання або ненастання певної події.

По-друге, перелік підстав виникнення зобов'язання не є вичерпним. Так, згідно з п. 4 ч. 2 ст. 11 ЦК України підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є також інші юридичні факти. При цьому не вимагається, щоб такі підстави були передбачені виключно законом (на відміну від ст. 144 Господарського кодексу України, де така вимога міститься).

Більш значущим для кримінально-правової кваліфікації може бути розгляд конкретних підстав виникнення зобов'язання, тобто у межах визначених правовідносин.

Прикладом можуть бути правовідносини купівлі-продажу. Змодуємо таку ситуацію: покупець домовився про купівлю та попередньо оплатив комп'ютер у повному комплекті. Однак під час отримання това-

ру з'ясувалось, що товар некомплектний, оскільки не вистачає кабелів, клавіатури та мишки. Покупець, погрожуючи насильством, пред'явив вимогу до продавця про повернення сплачених коштів за товар.

У цьому прикладі універсальний аналіз підстав виникнення зобов'язання дозволяє встановити, що підставою виникнення зобов'язання продавця є договір (купівлі-продаж) та дії (з передання товару покупцю). Чи законна така вимога? Виглядає, що так, оскільки такі підстави передбачені законом.

Проте тільки конкретний аналіз підстав виникнення зобов'язань у межах інституту купівлі-продажу дає змогу зробити остаточний висновок. Так, статтею 684 ЦК України встановлено, що у разі передання некомплектного товару покупець має право вимагати від продавця за своїм вибором або пропозиційного зменшення ціни, або доукомплектування товару в розумний строк. Тобто, права вимоги повернення коштів покупець не має, тому його вимога є незаконною, оскільки стосується зобов'язання, що виникло з підстав, не передбачених законодавством.

Характеризуючи підстави виникнення зобов'язання, не можна оминати увагою недійсні правочини. Чи можна кваліфікувати за ст. 355 КК України примушування до виконання зобов'язання, що виникло на підставі недійсного правочину?

Серед науковців у галузі кримінального права не має єдності із цього приводу. Згідно з першим підходом не становлять складу злочину, передбаченого ст. 355 КК України, дії особи щодо примушування до виконання недійсного правочину, оскільки має місце посягання на власність [4, с. 18; 1, с. 105]. Відповідно до другого підходу особа може примушуватись до виконання чи невиконання зобов'язань як за дійсними, так і за недійсними угодами, оскільки і недійсний правочин породжує певні правові наслідки [5, с. 793; 2, с. 818].

Ми не можемо підтримати жодну з наведених позицій із таких міркувань. Інститут недійсності правочину не є новим для вітчизняного права, але новелою ЦК України стала диференціація недійсних правочинів на дві групи: нікчемні та оспорювані. Як зазначають цивілісти, поняття «нікчемний правочин» та «оспорюваний правочин» за юридичною природою є різними правовими явищами [6, с. 374]. І ця різниця, на наш погляд, повинна враховуватись, коли вирішуються суміжні кримінально-правові завдання.

Нікчемний правочин є недійсним у силу прямої вказівки закону. Так, ст. 720 ЦК України передбачено, що доручення на укладення договору дарування, в яко-

му не встановлено імені обдаровуваного, є нікчемним. Нікчемність правочину не підлягає встановленню в судовому порядку, не залежить від дій заінтересованих осіб, оскільки презюмується апріорі. Через це немає потреби звертатись до суду із позовом про визнання нікчемного правочину недійсним – необхідно пред'являти тільки вимогу про застосування наслідків недійсного правочину.

Нікчемний правочин не породжує передбачених його змістом зобов'язань та не підлягає виконанню із самого моменту вчинення. Отже, сторона може не виконувати нікчемний правочин навіть за відсутності судового рішення [6, с. 374]. Невипадково такі правочини образно іменують «мертвонародженими» [7, с. 213].

Оспорюваний правочин – це правочин, недійсність якого не встановлена безпосередньо законом, але його дійсність можна заперечити на підставах, встановлених законом. Принциповою відмінністю оспорюваного правочину від нікчемного є те, що оспорюваний правочин вважається дійсним і таким, що підлягає виконанню, якщо тільки його недійсність не встановлена судом. Оспорюваний правочин визнається недійсним судом, для чого необхідно звернення із позовом заінтересованої особи. Якщо такий правочин не оспорується – діє презумпція дійсності правочину та виникають правові наслідки, породжені правочиною.

Ми вважаємо, що в аспекті ст. 355 КК України не можна визнати таким, що виникло на законних підставах, зобов'язання з нікчемних правочинів. Зобов'язання ж із оспорюваних правочинів належить визнавати такими. Іншими словами, відповідальність за «примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань» повинна наставати і тоді, коли потерпілого примушують до виконання оспорюваного правочину (але не нікчемного правочину). Виняток становить ситуація, коли судом винесено рішення про визнання оспорюваного правочину недійсним. У цьому разі зобов'язання уже не відповідає ознакам, зазначеним у ст. 355 КК України.

Другою важливою ознакою зобов'язання в аспекті ст. 355 ЦК України є те, що воно повинно бути існуючим. Ця ознака охоплює законність підстав виникнення зобов'язання, але не вичерпується останніми.

Якщо зобов'язання виникло з непередбачених законом підстав, то де-юре воно і не є існуючим. Але у процесі аналізу підстав виникнення зобов'язання потрібно звернутись до моменту, коли таке зобов'язання виникло, тоді як ознака дійсності зобов'язання встановлюється на момент вчинення суспільно

небезпечного діяння – пред'явлення вимоги, підкріпленої погрозою.

У контексті ст. 355 КК України зобов'язання є існуючим, якщо виконуються такі умови:

- воно виникло з підстав, передбачених законодавством;
- на момент пред'явлення вимоги воно не було припинено.

Не можна кваліфікувати за ст. 355 КК України примушування до виконання зобов'язання, яке вже припинилось. Зобов'язання припиняються у таких випадках (Глава 50 ЦК України):

1. за волею сторін:
 - 1.1. належне виконання;
 - 1.2. зарахування зустрічних однорідних вимог;
 - 1.3. новація (заміна первісного зобов'язання новим зобов'язанням);
 - 1.4. передання відступного;
 - 1.5. прощення боргу;
 - 1.6. внаслідок уступки вимоги чи переводоу боргу;
2. у разі настання обставин, що не залежать від волі сторін:
 - 2.1. поєднання боржника і кредитора в одній особі;
 - 2.2. смерті фізичної особи;
 - 2.3. ліквідації юридичної особи.

Третьою ознакою зобов'язання у ст. 355 КК України, про яку згадано у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 10, є те, що воно повинно мати визначений предмет.

Згідно зі ст. 638 ЦК України предмет договору (правочину) є істотною умовою, яка повинна бути обов'язково визначена (погоджена сторонами). Якщо умова про предмет не визначена, то такий договір є неукладеним, тобто таким, що не відбувся (ч. 8 ст. 181 ГК України). Відсутність істотної умови у договорі свідчить про його неукладення, але не про недійсність (п. 2.6 Постанови Пленуму Вищого Господарського Суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 № 11). Як ми зазначали вище, недійсний правочин створює правові наслідки для сторін, які пов'язані з його недійсністю. На відміну від недійсного правочину, неукладений правочин не створює жодних правових наслідків для сторін, не породжує жодних договірних зобов'язань, оскільки вважається, що жодного договору не було взагалі. Таким чином, якщо предмет договору невизначений, то зобов'язання є неіснуючим у цілому. Наведене стосується й будь-яких інших підстав виникнення зобов'язання, а не лише правочинів.

Слід зазначити, що не можна вважати невизначеним предмет зобов'язання через його альтернативність. Згідно зі ст. 539 ЦК України альтернативним є зобов'язання, в якому боржник зобов'язаний вчинити одну з двох або кількох дій. Але кожна з таких дій повинна бути визначена, а боржник, за загальним правилом, має право обрати, яку з них йому належить вчинити.

Із дослідження трьох наведених Верховним Судом України ознак цивільно-правового зобов'язання за ст. 355 КК України (закономірність підстав виникнення зобов'язання, існування зобов'язання та визначеність його предмету) впливає висновок про те, що за своїм змістом ознака, що зобов'язання повинно бути існуючим, повністю охоплює дві інші: законність виникнення та визначеність предмету.

У разі вчинення злочину, передбаченого ст. 355 КК України, правомірність вимоги винного впливає з того, що зобов'язання, до якого примушується потерпілий, є дійсним. Ця ознака є необхідною, але не достатньою для констатації правомірності вимоги.

Іншою важливою ознакою є настання умов для здійснення виконання боржником та виникнення права пред'явлення відповідної вимоги кредитором. Йдеться про строк виконання зобов'язання. Так, припустимо, між позикодавцем та позичальником було укладено договір позики, за умовами якого останній зобов'язується повернути суму боргу через один рік із дня укладення договору. Позикове зобов'язання між сторонами виникло в силу договору, але право пред'явити вимогу про повернення коштів кредитор має лише після спливу одного року. У такому разі якщо позичальник до спливу означеного строку примушує боржника повернути борг, погрожуючи насильством, то його вимога не є правомірною, незважаючи на дійсність та законність зобов'язання.

Обставиною, яка виключає можливість пред'явлення вимоги кредитором до боржника, є мораторій, тобто встановлене рішенням органу влади відстрочення задоволення вимог кредиторів. Згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» мораторій на задоволення вимог кредиторів – зупинення виконання боржником грошових зобов'язань і зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), термін виконання яких настав до дня введення мораторію, і припинення заходів, спрямованих на забезпечення виконання цих зобов'язань та зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), застосованих до дня введення мораторію.

Протягом дії мораторію забороняється виконання вимог, на які поширюється мораторій (ч. 3 ст. 19 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»). Мораторій накладається на підставі судового рішення про санацію боржника.

Слід зазначити, що накладення мораторію можливе не лише у відносинах між суб'єктами господарювання, але й щодо зобов'язань фізичних осіб. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті» від 03.06.2014 № 1304-VII не може бути примусово стягнуте (відчужене без згоди власника) нерухоме житлове майно ..., якщо таке майно виступає як забезпечення зобов'язань громадянина України ... за споживчими кредитами, наданими йому кредитними установами – резидентами України – в іноземній валюті.

Виникає закономірне питання: чи можна назвати примушуванням до виконання цивільно-правових зобов'язань ситуацію, коли винним пред'являється дострокова (передчасна) вимога про виконання зобов'язання або її пред'явлення відтерміноване мораторієм? На наш погляд, так. Хоча у цих ситуаціях вимога винного де-юре має неправомірний характер, але вона, попри це, має правове підґрунтя, яким виступає дійсне та законне зобов'язання. І цей факт є визначальним, оскільки винний вимагає все-таки те, що йому належить, і не більше. Проте пред'явлення неправомірної вимоги у таких випадках повинно отримувати кримінально-правову оцінку при призначенні покарання.

Висновки

Повертаючись до поставленого питання про правомірність вимоги винного при вчиненні злочину, передбаченого ст. 355 КК України, зазначимо, що така вимога завжди повинна впливати з існуючого цивільно-правового зобов'язання. Зобов'язання є існуючим, якщо воно виникло на підставах, передбачених законодавством, має визначений предмет та на момент вчинення злочину, передбаченого ст. 355 КК України, не припинилось.

За своїм характером вимога виконати чи не виконати договір, угоду чи інше цивільно-правове зобов'язання може бути як правомірною, так і неправомірною. Неправомірною така вимога є, зокрема, у разі недотримання умов пред'явлення такої вимоги. Йдеться про ті випадки, коли зобов'язання між винним та потерпілим існує, але через ненастання строку виконання зобов'язання

чи накладення мораторію право вимоги ще не виникло. Ці ситуації також належить кваліфікувати як «примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань», оскільки на майно, щодо якого пред'являється вимога, винний все-таки має право, тобто назвати його чужим не можна.

Список використаних джерел:

1. Арманов М. Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань : дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право»; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Х., 2009. – 220 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-тє вид., переробл. та доповн. / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина : у 2-х ч. / під загальною редакцією Потебенька М.О. Гончаренка В.Г. К.: Форум, 2001. – ч. 1. – 942 с.
4. Навроцький В. Злочини проти порядку управління : лекції для студ. юр. фак. – Львів: Вид-во Львівського ун-та, 1997. – 40 с.
5. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / [відп. ред. С.С. Яценко]. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К.: А.С.К., 2002.. – 968 с.
6. Ткаченко І.М. Нікчемний та оспорюваний правочин: правова різниця між поняттями. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2008. – № 2. – Том 21 (60). – С. 372–377. – (Серия : Юридические науки).
7. Цивільне право України : підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К., 2003. – 776 с.

Статья посвящена исследованию критерия правомерности требования виновного при совершении «принуждения к выполнению гражданско-правовых обязательств». Охарактеризованы признаки гражданско-правового обязательства как основания для предъявления требования. Сделан вывод о возможности предъявления как правомерного, так и неправомерного требования виновным при совершении преступления, предусмотренного ст. 355 УК Украины.

Ключевые слова: принуждение, преступление, обязательство, правомерность, недействительность, требование.

The article is devoted to the criterion of legality of the demand in the corpus delicti of the “Enforcement of civil obligations”. The features of civil-law obligations as a basis for the offender's demand were explored. It was concluded that both the lawful and unlawful demands might be claimed in the process of commission of a crime prescribed under Art. 355 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: duress, crime, obligation, legality, invalidity, demand.

